

Agricolan ajan konditionaalimuotojen *i*:ttömät diftongit

Konditionaalien preesensin muoto saattoi vanhimmassa kirjasuomessa olla a) loppuheittoinen, esim. *tulis, pitäis*, b) heikkoasteinen, esim. *annaisin, kielläisit*, ja c) diftongiltaan *i*:tön, esim. *mahtasit, ei kehusi*.

Osmo Nikkilä käsittelee väitöskirjassaan muun muassa Agricolan ajan konditionaalimuotoja, teemansa mukaisesti etenkin *i*:n loppuheittoa, joka on yleistä myönteisissä muodoissa (Nikkilä 1985: 375–403). Hän esittelee lyhyesti (mts. 385) myös havaintoja sanansisäisen diftongin *i*:n kadosta. Tätä *i*:ttömyyttä tarkastelen seuraavassa tarkemmin.

1. Agricolan tekstit

1.1. Yleistä

Diftongin *i*:ttömyyttä tavataan Agricolan tekstien konditionaaleissa Martti Rapolan mukaan (1919–1920: 391) »silloin tällöin». Nykykielen mukaiset asut ovatkin selvästi tavallisempia. Vanhan kirjasuomen muiden kirjoittajien »ilmeisenä pyrkimyksenä on ollut kirjoittaa muodot diftongillisina» (Rapola 1933: 288).

Kun konditionaalien diftongista puuttuu *i* Agricolan tekstissä, tavu on useimmiten painoton avotavu, vartalo kaksitavuinen ja persoona muu kuin yksikön 3:s. Vartalo voi samalla olla heikkoasteinen (*taidasit*), mikä liittyy toisen tavun aiempaan *i*-loppuisuuteen.

Heikko aste on säilynyt, vaikkei sen aiheuttaja.

Kielteisessä konditionaalien 3. persoonassa loppu-*i* säilyi ja diftongin *i* katosi: *ettei pelkesi, ettei kehusi, ettei näännysi* (ks. Nikkilä 1985: 385). Sen sijaan myönteisessä 3. persoonan muodossa loppu-*i*:n kato on tehnyt tavusta umpitavun ja diftongin *i* on lähes poikkeuksetta säilynyt (*pelkäis, kehusi*). Diftongin *i* on säilynyt myös sivupainollisessa tavussa, kun vartalo on kolmitavuinen (*menestyisit*) tai kun kaksitavuista vartaloa seuraa passiivin tunnus (*sanottaisiin*). Agricolan kielen *i*:ttömissä konditionaaleissa on harvoin umpitavu- tai sivupainotapauksia.

Samanmuotoisuuteen ei Agricolan kirjasuomessa ole pyritty. Jos lauseessa on esimerkiksi useita konditionaalimuotoja, saattaa yhden diftongi olla *i*:tön ja muiden *i*:llinen.

Agricolan Uudessa testamentissa on myös kaksi pleonastista (*i*)*sis*(*i*)-esiintymää: *langesis* (Luuk. 16:17), *wffrasisit* (1. Piet. esip.). Agricola kyllä yleensä vältti pleonastisia muotoja: sellaisia, joihin diftongin *i* on merkitty, on samoin kaksi, Rukouskirjassa (*waellaijsis, wdhistaijsis*), lisäksi kerran *olisis*. (Nikkilä 1985: 384–385, 401.)

1.2. Teoksittaisia eroja

Konditionaalien diftongin *i*:ttömyys on Agricolankin teksteissä väistyvä piirre. Sitä on eniten Rukouskirjassa (1544). Agricolan 1550-luvun julkaisuissa, Psaltrarissa, Veisuissa ja Profeetoissa, esiintymiä on vain muutama, ja ne näyttävät osin periytyvän

aiemmista teksteistä. Piinassa ei ole lainkaan konditionaalien diftongin *i:ttömyyttä*.

Konditionaalimodus on Agricolan Uudessa testamentissa yleinen: Nikkilän mukaan (1985: 377, taul.) esiintymiä on yli 800. Diftongit ovat näissä yleensä *i:llisiä*. UT:n alku- ja jälkiosan välillä on kuitenkin eroa: *i:ttömyys* on jälkiosassa hieman yleisempää; evankeliumiteksteissä esiintymiä on vain pari. Epistolateksteissä on *i:llisiä* ja *i:ttömiä* esiintymiä samassakin jakeessa.

Näytteitä: UT 362 *ios he henen taitasit leute* (Apt. 17:27); 387 *ettei se puuttusi* (Apt. 26:29); 512 *ios mine – – kerskasin* (2. Kor. 10:8); 567 *ettei yxiken sordhasi eli petteisi* (1. Tess. 4:5); 616 *ette te muistasitte* (2. Piet. 3:2); 637 *ette me – leudhesime* (Hepr. 4:16). Heparalaiskirjeen esipuheessa on sellainenkin vartaloltaan heikkoasteinen muoto, josta puuttuu sekä diftongin *i* että loppu-*i*: UT 631 *Ehcke taidhas – – tehde*.

Agricolan viimeisissä julkaisuissa konditionaalien diftongi pysyy diftongina: Psaltnarissa *i:n* katoesiintymiä on viisi, Veisuissa ja Profetoissa yhteensä kolme; osa on selitysteksteissä. Konditionaaliesiintymiä on näissä kirjoissa yli 500 (Nikkilä 1985: 377, taul.).

Psalmijakeen *i:tön* konditionaalimuoto saattaa myös sellaisenaan periytyä Rukouskirjasta: RK 303 > PS 423 *Ettei hen sijte ylpennysi* (Ps. 140:9). Pari *i:töntä* esiintymää on sellaisessakin psalmissa, jota ei Rukouskirjassa ole: PS 276 *ios wiele Mailma huckuis, Ja wooret keskellen Merte waiosit* (Ps. 46:3); 418 *Quinga me Weisasim HER-RAN Weisun* (Ps. 137:4). Samanlainen supistumaverbin asu on Veisuissa, 700 *Joska sine wiele nyt kirosit* (Hab. 4:14), ja myös *i:tön* passiivimuoto: 502 *ette sen ylitze ioostasin* (Jes. 51:23).

Abckiriassa konditionaaleja on vähän. 3. painoksen (1559) diftongittomat *mactas* ja *antexiandasit* -asut (s. 19–21) on ehkä säilyttänyt tradition voima. Kyseessä on vanha rukousteksti.

Kuten mainitsin, Agricolalla on konditionaalien diftongin *i:n* katotapauksia eniten Rukouskirjassa. Juuri tästä oli varmaan tehnyt havaintonsa Heikki Ojansuu, jonka mu-

kaan *i:ttömyyttä* esiintyy Agricolan konditionaaleissa »huomattavan usein» (Ojansuu 1909: 95). Esiintymiä onkin runsaasti joistakin verbeistä (*mahtaa, antaa, pysyä*), mikä johtuu näiden muutenkin tavallisten verbien konditionaalimoduksen yleisyydestä. Agricolan Käsikirjassa ei *i:ttömiä mahtaa*-verbin konditionaalimuotoja ole. Agricola käyttää pääverbin konditionaalia, kun Westhin tekstin ja Upsalan koodeksin vastaavissa kohdissa on *mahtaa*-apuverbi.

1.3. Vartalon loppuvokaali ja diftongin *i:ttömyys*

Agricolan *i:ttömiä* konditionaaleja voi ryhmitellä vartalon loppuvokaalin mukaan.

Ehkä yleisintä näyttää diftongin *i:ttömyys* olevan *y*-vartaloisten verbien konditionaaleissa, sekä myönteisissä että kielteisissä. Agricolan teoksissa on *y*-vartaloisia konditionaalimuotoja noin 90. Lähes puolet on sellaisia, joissa ei ole diftongin *i:tä*. Esiintymiä on eniten (34) Rukouskirjassa. Sellaisia *y*-vartaloisia konditionaaleja, joissa on *i:llä* merkitty diftongin jälkikomponentti, siinä on vain seitsemän.

Ojansuu (1909: 95) piti mahdollisena, että pelkkä ypsilon on Agricolan ortografiassa *üi:n* merkinä (ks. myös Rapola 1919–1920: 384). Oletusta tukee se, että *i:ttömyyttä* on myös umpitavuisissa, myönteisissä yksikön 3. persoonan muodoissa: *kiendys* (RK 816), *pysys* (535, 652, 797), *rychtys* (425). Kaikki *y*-vartaloisten verbien *i:ttömät* konditionaalit eivät Rukouskirjassakaan kuulu katotapauksiin.

Niissä Agricolan teoksissa, joissa konditionaalien diftongi yleensä on *i:llinen*, *i:ttömyyttä* on juuri *y*-vartaloisissa verbeissä. Tällaisia näennäisesti *i:ttömiä* konditionaalidiftongeja on sekä Uuden testamentin alkupuoliskossa että Psaltnarissa.

Toista tavua jäljempänä *üi:n* kirjoitusasu on usein *ui(j)*: *etten hemmestuijsi* (RK 164), *lehennuijsim* (RK 499), *lisenduis* (KÄ 12, 29), *lisenuijs* (RK 564), *etteij lipistuijsi* (RK 668), *menestuijsima* (RK 685). Diftongin *i* ei siis puutu.

Havainnot

Konditionaalimuotojen *i*:tön diftongi onkin Agricolan *u*-vartaloisissa verbeissä hyvin harvinainen; *i*:ttömyyttä on vain loppuvokaalisissa kieltomuodoissa (Nikkilä 1985: 385), ja esiintymiä on vähän: muutama Rukouskirjassa (264, 522, 681, 722, 790), esim. *Eij kiehusi* 'kehuisi', *etteij horijusi*, *etteij* – – *cutzusi*, ja Uudessa testamentissa sekä Messussa yksi: UT 387 *ettei se puuttusi* (Apt. 26:29), ME 130 *ettei Israel hucastusi* (Jes. 49:5; vrt. WE 495 *ettei* – – *hucastuisi*). *u*-vartaloisten verbien konditionaalimuotoja on Agricolan teksteissä runsaat 220.

Kun diftongin *i*:ttömyys näyttää *u*-vartaloisten verbien konditionaaleissa käyvän harvinaiseksi, voi sellaista suomennosta, jossa *i*:ttömiä muotoja on, epäillä vanhaksi. Esiintymä onkin virressä »Christe qui lux es» (Kurvinen 1929: 236): RK 681 *eijke liha hende soostusi*.

Joissakin Rukouskirjan psalmeissa on useita *i*:ttömiä konditionaaleja. Tätäkin voinee pitää todisteena suomennoksen vanhuudesta: RK 264 *etteij mine, ioscus colemasa nuckuzi. Etteij minun wihamiehen kehusi* – – *ios mine langiasin*; (Ps. 13:4–5; vrt. PS 228 *etten mine* – – *nuckuisi. Ettei* – – *kehuisi* – – *ette mine langeisin*). Psalmijakeisiin voi verrata myös Rukouskirjan diftongillisia esiintymiä, esim. *etteij me sillen ikenens, swrmasa nuckuisim; etteij me colemasa nuckuijsi*.

Kun vartalovokaalina on *a*, *ä* tai *o*, konditionaalinen diftongi on varsin usein *i*:tön; esiintymiä on Rukouskirjassa noin 60. Eri verbejä on lähes 30.

Näytteitä: RK 113 *Josca he taijtasit, ymerdhäijsit, ia homaitzisit* (5. Moos. 32:29); 151 *ette me machtasimma waelda* (Dan. 9:10); 172 *ette pacanat machtasit* – – *wapista* (Jes. 64:2); 159 *ette sine annasit* (Neh. 4:4); 339 *ios me* – – *ylitzewoittasim* (Jer. 20:10); 385 *ette me* – – *kelpasim; ettes* – – *poisajasit*; 502 *ettes* – – *iakasit*; 528 *ette mine* – – *poisheittesin*; 543 *iosca teme eleme lackasi*; 574 *ettes kechtasit läkite*; 623 *ettes* – – *teutesit*; 683 *ette* – – *waluosit*; 690 *ettes* – – *catzosit*; 694 *ette sine* – – *lajinasit*; 864–866 (litania) *Ette mö perchelen meijd-*

hen ialcaijnne ala madhasimma polkia; Ette – – *pästäsit; heijden synninse antexiannasit ja heijte känäsit*. Vastaavanlaisia tapauksia on myös Messussa.

Agricolan Rukouskirjassa on vain yksi sellainen esiintymä, missä diftongin *i* puuttuu loppuheittoisesta konditionaalimuodosta: *Ette se* – – *machtas meilde nechttä*. Kuten mainitsin, samoja *mahtaa*-verbin esiintymiä on Abc-kirjassakin.

Vartaloltaan *i*:llisen verbin konditionaalimuoto saattaa Agricolan tekstissä olla *ei*-diftongillinen, esim. UT 73 *Eikö hen* – – *etzeis sitä exynyttä* (Matt. 18:12); 634 *Sille se soueisi henen* 'sopisi hänelle' (Hepr. 2:10). Mutta diftongittomat ovat kyllä selvästi yleisempiä, esim. RK 648 *Joca minua waadhis*; UT 226 *mitke sinun Rauhaas sopis* (Luuk. 19:42); PS 286 *ioca etzis* (Ps. 53:3). Agricola ei suosinut *i*-vartaloisen verbin diftongillista konditionaalia.

Myös *e*-vartaloisten verbien konditionaalit ovat Agricolalla yleensä *i*:llisiä, siis *e*:ttömiä ja diftongittomia, esim. RK 197 (PS 224) *iloijtzisin* (Ps. 9:15); 415 *ette me* – – *tundisimma*; 666 *etten mine* – – *tekis*; UT 658 *ette hen* – – *nautitzis* (Jaak. esip.).

Rukouskirjan jälkipuoliskossa (s. 459–), jossa on rukouksia yksityistä hartautta varten, on myös suppea-alaisen murteellisilta vaikuttavia *e*-vartaloisten verbien *e*:llisiä konditionaalimuotoja, joista näyttää puuttuvan diftongin *i*. Muissa Agricolan teoksissa tällaisia ei esiinny. Niitä ei liioin ole siinä Rukouskirjan jaksossa (s. 788–812), minkä Agricola on kääntänyt latinankielisestä Enchridion-teoksesta (ks. Heininen 1978).

Muutama esiintymä on kaksitavuisista *kätke*-, *syökse*- ja *teke*-verbeistä ja lähes 20 esiintymää *tunte*-verbistä. *i*:tön tavu on painoton avotavu ja vaihtelunalainen vartalo vahva.

Näytteitä: RK 480 *me* – – *ketkesim*; 523 *ette* – – *ketkesit*; 828 *etteij Perkele* – – *saattaijsi ja söxesi*; 666 *mine* – – *eij miten tekesei*; 711 *iotca* – – *tekesit*; 469 *ette me tundesim*; 477 *ette he tundesit*; 569 *iolleij mine tundesi*.

Näistä *kätkesit*, *syökseksi*, *tekesin*, *tundesima* -tapauksista voi olettaa diftongin *i*:n

kadonneen. Agricolan teksteissä on myös *e*-vartaloisten verbien diftongillisia konditionaalimuotoja, tosin näitäkin vähän: RK 800 *ette me* – *coleijsima*; 808 *seke eleijsim, ette coleijsim*; UT 476 *quin Twlda piexeisin* (1. Kor. 9:26); PS 214 *Joskos* – *ottais ia lukeis* (2. esip.); 292 *ette hen* – *siselkylpeis* (Ps. 58, sel.); WE 615 *ette he* – *tundeisit* (Hoos. 5:15); 682 *Ketkeisit* (Miika 6, sel.).

Mistä Agricolan tekstien *e*-vartaloisten verbien *ei*-diftongilliset tai *e*:lliset konditionaalit ovat peräisin?

Mahdollinen malli on *i*-vartaloisten verbien *ei*-diftongillisissa konditionaaleissa. Lounaismurteissa ja osassa lounaisia välimurteita *i*-vartaloisten verbien konditionaalimuodot ovat *ei*-diftongillisia tai *e*-vokaalisia, esimerkiksi lounaismurteissa *sovès, sovèsis* 'sopisi', *viites* 'viitsisi', *moiteis* 'moittisi'; alasatakuntalaismurteissa *sopès, sovès, tukèsin* 'tukkisin', Vihdin murteessa *reveisin* (Rapola 1966: 469).

Tietoja *e*-vartaloistenkin verbien *ei*-diftongillisista tai *e*-vokaalisista konditionaaleista on tallennettu. Noin sata vuotta sitten julkaistussa tutkimuksessa Halikon kielestä (Toivonen 1889: 186–187) on *laskea-* ja *lähteä-*verbin konditionaalimuotojen asuina myös *e*:llisiä varianteja: [mää tai sää] *laskesi(si)*, [hää] *laskes(is) ~ laskis* / [mää tai sää] *lähtisi(si) ~ lähtesi(si) ~ läksisi(si)*, [hää] *lähtes(is) ~ lähtis ~ läksis(is)*. Toisessa lounaismurteiden itäryhmän pitäjässä Sauvossa voi *e*-vartaloisten *tuntea* ja *lähteä* -verbien konditionaali kuulua: *se tunneis, ei mä tunnesiska, et he lähresis, mä lähresin* (MA, tarkekirjoitus tässä kärkeistettu). Rymättylässä (MA) voi *olla*-verbin konditionaali olla *olesin*. Nousiaisista (MA) on tietoja muodoista *meneisis* ja *peseisis*. Hinnerjoelta (MA) on maininta, että *ei*-diftongia esiintyy kaksitavuisten *e*-vartaloisten verbien konditionaaleissa »jonkin verran», esimerkiksi *koskeis, kualeis*. Jo Agricolan ajan lounaismurteissa on hyvin voinut olla *e*-vartaloisten verbien diftongillisia konditionaaleja.

Mutta *e*-vartaloisten verbien diftongittomat *e*:lliset konditionaalimuodot eivät ole

lounaismurteista peräisin sen enempää kuin muutkaan konditionaalidiftongin *i*:n katoapaukset. *i*-loppuisen diftongin jälkikomponentin kato on uusmaalais-hämäläinen piirre. Perihämäläisissä murteissa diftongin *i*-komponentti on kadonnut kaikista painottomista tavuista (Rapola 1919–1920: 288). Etelähämäläisissä Lopen ja Hausjärven murteissa esiintyy sekä *i*:llisiä että *i*:ttömiä konditionaaleja: *eksyisin ~ ekysyn, heittäis ~ heittäs* (Rapola 1919–1920: 286). Nurmijärven murteessa konditionaalitunnuksen edellisen *i*:n säilyminen tai kato ei Pirjo Itkonen mukaan ole säännönmukaista sen paremmin *ei*-supistuma- kuin supistumaverbeissäkään. Hänen näytteistään ilmenee, että konditionaalit ovat varsin yleisesti diftongittomia. (Itkonen 1972: 23, 110–118.)

Agricolan Rukouskirjan *i*:n katotapauksia yhdistää se, että *i*:ttömyyttä on painottomassa avotavussa mutta ei ns. myöhäisumpitavussa. Agricolan myöntömuotoisen konditionaalitunnuksen yks. 3. persoonan muodot ovat lähes poikkeuksetta loppuheittoisia ja diftongillisia (Nikkilä 1985: 377–386; sama 1988: 104–105). Konditionaalimuotojen diftongin *i*:n säilyminen ja kato muistuttaa tässä suhteessa kaakkoishämäläisten murteiden edustusta, varsinkin Porvoon ryhmän: *laulasin : laulais* (Lindén 1944: 118–119; Rapola 1966: 482).

Mutta Agricolan Rukouskirjan jälkiosan *kätkesit, tekesin, tundesima* -tapaukset saattavat olla todisteita myös supistumaverbien ja *ei*-supistumaverbien sekaantumisen vanhuudesta. Nurmijärven murteessa *e*-vartaloisten alkuperäisesti *ei*-supistumaverbien eräät muodot, muun muassa aktiivin imperfektin ja konditionaalitunnuksen muodot voivat muokautua *eda, edä* -supistumaverbeihin, mikä ilmenee *e*:n säilymisestä, esimerkiksi *polkesin* 'polkisin', *nylkesin* 'nylkisin', *tunkesin* 'tunkisin', *hokeis* 'hokisi'. Tällaisia muotoja esiintyy normaalin *ei*-supistumavartaloisen taivutuksen ohella. Vartalo on vahvaasteinen. (Pirjo Itkonen 1972: 23, 110–118.)

2. Agricolan ajan liturgiset kopiotekstit

Taustatietoja Agricolan ajan käsikirjoituksina säilyneistä liturgisista kopioteksteistä olen esittänyt aiemmassa Virittäjän artikkelissa (1990: 293–294); viittaan tässä siihen.

Diftongin *i*:ttömyys on Agricolan Rukouskirjassa yleisempää kuin hänen aika-laistensa liturgisissa käsikirjoituksissa. Lounaismurteisessa Westhin tekstissä miltei kaikki konditionaalimuodot ovat nykysuomen tapaan diftongillisia. Poikkeuksia on kaksitavuisista verbeistä *suostu-* ja *pysy-* ja supistumaverbeistä *katoo-* ja *pelkää-*.

Näytteet (Setälä – Wiklund 1893): 9 Westh *että hänestä cattosi pahatt ijlodt* (kohdan turmeltumista osoittaa ruotsin *alla-*attribuutin vastineen puuttuminen; vrt. Ups *ette haeneste kattoisit caiki pahat ilot* ja Agr. *ette henelde caicki pahat himot poisca-toisit*); 135 (Sieluin vahvistus -jakso) *ette me – sinua silmeimmä edhes pidhäisimma ia pelkäsimmä sinua*; 238 (Messu) *Eikä liha hendä soostusi*; 242 (Messu) *O sulois valckeus valista meitt, iotka keumä herran iehuxen teitt. että hänen tundisim, ia hänes pysysim* (virrestä, jonka suomalainen versio perustuu v. 1536 ilmestyneeseen ruotsinnokseen keskiaikaisesta helluntaileisistä; Kurvinen 1929: 86, 206, 254). Pari *i*-vartaloisen verbin *ei*-diftongillista esiintymää on myös Westhin tekstissä; toisessa diftongi on 3. tavussa (*murhedheisi*).

Upsalan koodeksissakin konditionaalien diftongi on harvoin *i*:tön, yleisemmin kuitenkin kuin Westhin tekstissä; esiintymiä on kaksitavuisista verbeistä *anna-*, *mahta-* ja *täyttä-* sekä supistumaverbistä *lainaa-*.

Upsalan käsikirjatekstissä diftongin *i*:n katotapaus on kiintoisassa kohdassa (Setälä – Wiklund 1893: 15): *aette sine annaisit sinun hyuestisiugnauxes taemen sinun paluelias paele tulla, N., ia valghistaisit henen ia annasit haenelle oickian vscon, tiedhon, taidhon, ia toimen.*

Sitaatin lihavoitu attribuutin ja neljän substantiivin jakso paljastaa, että tämä kastekaavan rukous on suomennettu varhain. Ruotsalaisten käsikirjatekstien (HB)

vastaavassa kohdassa on vain attribuutti ja yksi substantiivi: HB 1537 B1r *at tu wilt låta tijn welsignelse komma offuer tin tienare N. och vplysa honom, och giffua honom een rett kunskap*; HB 1541 A3v *at tu wilt låta tijn welsignelse komma offuer tin tinare N. och vplysa honom och giffua honom en rett kundskap.*

Suomennos ei voi periytyä aiemmista-kaan ruotsalaisista käsikirjoista; niissä on kaikissa *en rett kunskap*. Myös Westhin tekstissä on substantiivijoukko: *että sinä annaisit sinun hyuestisiunauxes tulla päle tämän sinun paluelias N: ja walgistaisit henen ja annaisit hänelle oijckian vscon, tiedhon, taidhon ja toimen*, samoin Agricolan Käsikirjassa: *ettes annaisit sinun Hyuestisiugnauxes tulla temen sinun Piltis N ylitzze, ia yleswalgaisisit henen, ia annaisit hennelle oickian wskon, ymmerdyxen, toimen, tiedhon ia taidon.*

Ruotsalaisen tekstin attribuutin ja yhden substantiivin liittoa vastaa siis Agricolan suomennostekstissä attribuutin ja viiden substantiivin jono, liturgisissa käsikirjoituksissa attribuutin ja neljän substantiivin jono. Agricolan kielessä saattaa kyllä lähtötekstin yksi sana korvautua kahdella (tästä mm. Ojansuu 1918: 126; Tarkiainen 1958: 125–126; Rapola 1961: 82–83), mutta tässä selitys ei päde. Kun sekä Agricolan Käsikirjan, Westhin tekstin että Upsalan koodeksin kastekaavassa on vähintään neljän substantiivin jono, vaikka kaikkien lähtöteksteiksi mahdollisten ruotsalaisten käsikirjalaitosten vastaavassa kohdassa on pelkkä *en rett kunskap*, on oletettava suomennoksille yhteistä lähtötekstiä, josta monisanaisuus on peräisin. Selitys näyttääkin löytyvän latinalaisesta kastekaavasta. Siteeraan Manuale Aboensea: B2r *et da ei scientiam veram vt dignus efficiatur accedere ad gratiam baptismi tui: teneat firmam spem: consilium rectum: doctrinam sanctam vt aptus ad percipiendam gratiam baptismi tui.* Ruotsalaisen ja suomalaisen kastekaavan teksti ei noudata latinan lauserakennetta, mutta suomennoksen substantiivipaljous voi käsittääkseni luontevasti selittyä latinalaisen kastekaavan rukouksen muistumaksi. Huo-

mattakoon, että tätä selitystä ei voi pitää ainoastaan mahdollisena; se on myös välttämätön. Agricolan kastekaavan ei oleteta saaneen vaikutteita Westhin tai Upsalan koodeksista eikä näiden liioin Agricolalta. Kun näissä kolmessa on painetusta ruotsalaisesta käsikirjatekstistä poikkeavaa yhtäläistä tekstiä, täytyy suomennosversioiden olla peräisin samasta ei-ruotsalaisesta lähteestä (tai painamatta jääneestä latinanmuokaisesta ruotsinnoksesta).

Suomenkielisen liturgisen kaavan jonkin osan osoittautuminen latinasta käännytyksi on periaatteellisesti tärkeää. Se on todiste suomenkielisen kastekaavan vanhuudesta. Kun Manuale Aboense painettiin 1522 ja Olaus Petrin käsikirjan 1. painos 1529, näyttää viimeistään 1520-luvulla vakiintuneen kastekaavan rukouksen suomennokseen tämä substantiivijono. Se ei lyhentynyt, vaikka ruotsalaisen käsikirjan myöhempiä laitoksia käytettiin. Rukoussuomennoksen sanamuodossa saattaa olla viesti kaukaa. Tällaiset suomenkielisten liturgisten tekstien yhteydet ohi ruotsin suoraan latinaan ovat harvinaisia. Vanhan sanamuodon säilyminen rukouksessa on sinänsä luonnollista. Säilyvyyttä on ehkä lisännyt se, että rukous on heti suuren eksorsismin jäljessä. Katkelma antaa myös aiheen otaksua, että Agricolan Käsikirjan ja säilyneiden käsikirjoitusten liturgisissa teksteissä piilee todisteita suomennosjaksojen eri-ikäisyydestä.

Konditionaalin diftongin *i:n* katotapauksia on myös Upsalan koodeksin vihkikaavassa, morsiuusevankeliumin jälkeisissä rukouksissa: 41 *aette sinae* – – *teutaesit*; 42 *ettey hae* – – *mahdasit* (vrt. Westh *täytäisit*, – – *mactaisit*); 43 *ettae hae* – – *mactasit* (vrt. Westh *machtasit*). Myös Upsalan koodeksin messutekstissä on painottoman avotavun *i:n* katotapaus: 171 *ettes* – – *lainasit* (vrt. Agr. ME 87 *lainasit*).

Konditionaalin diftongin *i:ttömyys* ei ole vanhimmista liturgisista suomennosteksteissä yleistä. Katotapauksia ei kuitenkaan ole syytä pitää kopiointivirheinä.

3. Upsalan evankeliumikirjan katkelma

Käsikirjoituksena säilyneessä Upsalan suomenkielisen evankeliumikirjan katkelmassa (Penttilä 1943: 114) on vain yksi sellainen konditionaalimuoto, josta diftongin *i* puuttuu: *Senpälle meidhä pitäsi oleman ensimmäiset hänen lotucappaloistanssa* (Jaak. 1:18). Jakeessa on muutakin outoa: kirjoitusvirheitä (*senpälle pro senpälle ette ja meidhä* ilman loppu-*n:ää*) ja harvinainen sana *luotukappala* 'luontokappale'. Suomennos poikkeaa Agricolan Uuden testamentin versiosta; vrt. UT 659 *Senpäle ette me olisimma wtiset henen Loondocappaleistans*.

Upsalan tekstissä on evankeliumitekstien katkelmia (Mark. 16:1–8, Luuk. 11:5–13, Joh. 10:11–16, 14:1–14, 15:1–8, 16:5–30, 18:1–40, 19:1–42 ja 20:19–31) ja myös eräiden epistolatekstien suomennoksia (1. Kor. 5:7–8, 1. Piet. 2:11–20, 1. Joh. 5:4–10, Jaak. 1:17–27 ja 5:15–20). Nikkilä (1985: 382–383) on todennut kielellisiä yhtäläisyyksiä Upsalan evankeliumikirjan loppuosan ja Agricolan Uuden testamentin välillä. Jaakobin kirjeen suomennosversioissa ei näitä kuitenkaan ole.

4. Paavali Juustenin Messu

Juustenin Se Pyhä Messu ilmestyi 1575, runsaat kaksikymmentä vuotta myöhemmin kuin Agricolan viimeiset teokset. Koska Agricolan tekstillä on ollut vaikutusta Juustenin messun kieliasuun (esim. Parvio 1978a: 187; Parvio 1978b: passim), vertasin toisiinsa niiden konditionaalien diftongeja.

Diftongien *i:ttömiä* tapauksia on eniten niissä Juustenin rukouksissa, joiden kieli selvästi poikkeaa Agricolan tekstistä: JM 11 *ette ne synniset* – – *palaiasit* (Ps. 51:15; vrt. Agr. PS 283 *palaiasit*); JM 33 *CVca on se ioca HERra pelkäs* (Ps. 25:12; Agr. PS 244 *pelke*); JM 69 *sydän machtasi* – – *puhdastetuxi tulla* (Agr. RK 355 *mielesemme puchtahaxi tulisimma*); JM 88 *ette he* – – *noudattasit sitä* (Agr. RK 404 *anna* – – *nijte*

Havaintoja

achkerasti seuratta); JM 102 *että me taitasimme teedhä sinun käskys* (Agr. RK 415 *ette me sinun keskyes teutteisim*); JM 139 *että me tadhasimme seurata* (Agr. RK 423); JM 159 *että me – – taidasimme parata* (rukous, joka puuttuu Agricolalta; Parvio 1978b: 82).

5. Ja mitä näistä opimme?

Agricolan Uuden testamentin ja myöhäis-teosten konditionaalimuodoista diftongin *i* puuttuu harvoin. Osa katoesiintymistä on esipuheissa tai selityksissä, ei raamatunjakeissa.

Katotapauksia löytyi teksteistä, jotka varmasti ovat Agricolan Rukouskirjan ilmestymistä vanhemmalta ajalta, esimerkiksi vanhoista virsistä tai litaniarukouksesta. On ilmeistä, että Agricola on myöhemmin karsinut diftongin *i:n* katotapauksia. Rukouskirjan kielessä niitä on vielä paljon ja useista eri verbeistä. Kun Agricola siirtyi käyttämään diftongillisia konditionaalimuotoja, hänen kielestään hävisi vanha hämäläispiirre. Muutokseen on vaikuttanut Turun tienoiden vakiintuminen Agricolan asuinympäristöksi ja mahdollisesti sikäläisten kääntäjien tai avustajien osuus. Tärkeä merkitys on ollut suomentajan kyvyllä analysoida kieliopillisia muotoja. Selvänä ei-lounaismurteisuutena konditionaalimuotojen diftongin *i:ttömyyttä* voi pitää myös Agricolan ajan käsikirjoituksissa ja itäsuomalaisen Juustenin tekstissä. Westhin tekstin kopioijaa katotapaukset lienevät oudokuttaneet; esiintymiähän on vähän, vähemmän kuin Upsalan koodeksissa.

Kiintoisia ovat *kätkesit*, *tekesin*, *tuntesima* -tapaukset, joita on Agricolan Rukouskirjan määräjaksossa mutta ei muissa teoksissa. Rapola kirjoitti jo vuoden 1930 Virittäjään (s. 408), että Rukouskirjaa valmistellessaan Agricola »on saattanut käyttää hyväksensä tuntemiansa aikaisempia, joko omia tai muiden käännöksiä». Rapola toivoo, että tekstikritiikki onnistuisi osoittamaan, mitä eri käännöskerrostumia Agricolan teoksissa piilee.

Vuoden 1642 Raamatussa vastaavat konditionaalimuotojen diftongit ovat *i:llisiä*. Vanhan testamentin puolelta osui tosin atkharavaan myös yllättävä vihje kääntäjän hämäläisyydestä: *he edzeisit HERra heidän Isäins Jumalata, ia tekesit Lain ja käskyn jälkeen* (2. Aik. 14:4).

SILVA KIURU

LÄHTEET JA LYHENTEET

- Mikael Agricolan teokset I–III. Faksimilepainos. Porvoo 1931.
Agricolan teosten atk-tiedosto. KKTK.
AGRICOLA, MIKAEL Abckiria. Näköispainos Mikael Agricolan Abckirian eri painosten säilyneistä katkelmista. Esittelyn kirjoittanut AARNI PENTTILÄ. Helsinki 1971.
Biblia, Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomeksi. Stockholmis, Anno 1642. (Näköispainos, Porvoo 1971, ja atk-tiedosto, KKTK.)
HB 1529 = Een handbock på Swensko, ther doopet och annat mera vthi stäär. Stocholm 1529. (Samlade Skrifter af Olavus Petri. II. Upsala 1915.)
HB 1537 = Een Handbook på Swensko, ther dopet och annat mera vttstäär nw på nytt prentat. Stocholm 1537.
HB 1541 = Een Handbook, ther vthi Dö-pelsen och annat meer Christeligha förhandlas. Vpsala 1541.
HEININEN, SIMO 1978: Luther ja Mikael Agricolan Rukouskirja. Nova et vetera. SKHST 105. Joensuu.
ITKONEN, PIRJO 1972: Nurmijärven murteen verbintaivutusta. Licensiaatintyö. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
JM = PAULUS IUUSTEN ABOENSIS: Se Pyhä Messu Somen kielen. Stockholmis 1575. (Näköispainos. Toimittanut ja jälkikirjoituksella varustanut MARTTI PARVIO. Helsinki 1978.)
KIURU, SILVA 1990: Mistä vanhaan kirjasuomeen tulivat jälkipronomit se ja hän? – Virittäjä 94 s. 278–306.
KKTK = Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Helsinki.

- KURVINEN, P. J. I. 1929: Suomen virsirunouden alkuvaiheet v:een 1640. Porvoo.
- LINDÉN, EEVA 1944: Kaakkois-Hämeen murteiden äännehistoria. II. Vokaalis-to. SKST 219. Helsinki.
- MA = Muoto-opin arkisto. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Manuale Aboense = Manuale seu Exequiale Aboense 1522. Editio stereotypa cum postscripto a MARTTI PARVIO. SKHST 115. Helsinki 1980.
- NIKKILÄ, OSMO 1985: Apokope und altes Schriftfinnisch. Zur Geschichte der *i*-Apokope des Finnischen. Groningen.
- 1988: Agricolan kieli ja teokset loppuheiton valossa. – Mikael Agricolan kieli. Toim. ESKO KOIVUSALO. Tietolipas 112. Helsinki.
- OJANSUU, HEIKKI 1909: Mikael Agricolan kielestä. Suomi IV: 7. Helsinki.
- 1918: Mikael Agricolan äidinkieli. – Suomalainen Suomi 3 s. 112–140. Helsinki.
- PARVIO, MARTTI 1978a; ks. JM.
- 1978b: Paavali Juusten ja hänen messansa. Suomi 122: 3. Helsinki.
- PENTTILÄ, AARNI 1943: Upsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumikirjan katkelma. Suomi 101. Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI 1919–1920: Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen *i*-loppuiset diftongit suomen murteissa. Suomi IV: 17. Helsinki.
- 1930: Lisävalaisua Mikael Agricolan oikeinkirjoitus- ja äänneoppiin. – Viittäjä 34 s. 407–419.
- 1933: Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin. I. SKST 197. Helsinki.
- 1961: Pipliasuomen parataktinen tasapaino. – Kalevalaseuran vuosikirja 41. Porvoo.
- 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. SKST 283. Helsinki.
- SETÄLÄ, E. N. – WIKLUND, K. B. 1893: Suomen kielen muistomerkkejä I. Helsinki.
- SKHST = Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia. Helsinki.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- TARKIAINEN, VILJO 1958: Mikael Agricola. Tutkielmia. Forssa.
- TOIVONEN, J. G. 1889: Tutkimus Halikon kielestä. Kielioppi ja kielenäytteitä. Suomi III: 2. Helsinki.